

تاریخچه مختصر دایرة المعارف ها و نگاشتی به نسخه الکترونیکی دایرة المعارف بریتانیکا

Britannica

○ حسین پاشائی زاد
کارشناس ارشاد کتابداری و اطلاع‌رسانی

تاریخچه دایرة المعارف در جهان

ایده و فکر نگارش دایرة المعارف به زمانهایی برمی‌گردد که انسان نخستین به فکر ضبط و ثبت و انتقال دانش افتاد. عقاید و نظرات مختلفی درباره نویسنده اولین دایرة المعارف وجود دارد. اقدام به تدوین دایرة المعارف را هم به ارسطو و هم به اسپوسیپوس (Speusippus)، برادرزاده افلاطون نسبت داده‌اند که هر دو از شاگردان و مریدان افلاطون بودند. هر چند که تنها بخش باقی مانده از آثار اسپوسیپوس (وفات ۳۳۸ / ۳۳۹ ق. م) نشان می‌دهد که وی به گردآوری و طبقه‌بندی دایرة المعارف گونه‌ای از گیاهان و جانوران دست زده است ولی ظاهراً ارسطو اولین کسی بود که اقدام به گرد آوردن مجموعه اطلاعات بشری تا زمان خود کرده است. وی دست به خلق نوشته‌هایی زده که برای خلاصه کردن دانش و اندیشه نسل خود طرح‌ریزی شده بودند. هدف اصلی او این بوده که برای استفاده شاگردان خود یک سری رساله‌های مرتبط با موضوعات و مباحث درس‌ها تهیه نماید.

معنا و تعریف دایرة المعارف در طول زمان تغییر کرده است. امروزه عموماً این تصور وجود دارد که دایرة المعارف کتابی است چندین و چند

مقدمه:

عموماً منابع مرجع را به دو دسته تقسیم می‌کنند: ۱- منابع مرجع دسته اول که به منابع ردیف اول نیز معروف‌اند و عبارتند از منابع مرجعی که پاسخ سؤال جوینده را مستقیماً در اختیار وی می‌گذارند مانند دایرة المعارف‌ها، فرهنگها، شرح‌حالتها و منابع جغرافیایی. ۲- منابع دسته دوم یا ردیف دوم که عبارتند از منابعی که بجای ارائه پاسخ مستقیم جوینده، او را به منابع دیگری که پاسخ سؤال در آن است ارجاع می‌دهند مثل کتابشناسیها، نمایه‌ها، مقاله‌نامه‌ها، فهرستگانها و امثال آنها. «کنس» دسته‌بندی دیگری را ارائه می‌کند و منابع را به «منابع اطلاعاتی دست اول» و «منابع اطلاعاتی دست دوم» تقسیم می‌کند. منظور از منابع اطلاعاتی دست اول، یافته‌ها و اطلاعاتی هستند که در نتیجه یک پژوهش حاصل شده باشند و یا گفته‌ها و اطلاعات کسی است که شخصاً ناظر یک واقعه بوده است و منابع اطلاعاتی دست دوم منابعی هستند که با قصد و هدف خاصی و از طریق انتخاب بررسی و ارزیابی منابع اطلاعاتی دست اول تهیه شده‌اند مثل مقالات دایرة المعارف‌ها، سالنامه‌ها، دستنامه‌ها، لغت‌نامه‌ها، شرح‌حالتها و مقالات روزنامه‌ها. با این حال ما خواه دایرة المعارف را جزء منابع دسته اول بدانیم و یا دسته دوم، تغییری در ماهیت این نوع آثار مرجع ایجاد نمی‌کند. طبق تعریف دایرة المعارف فارسی، «دایرة المعارف» عنوان عمومی هر یک از کتابهایی که حاوی زبده کمابیش مختصری از همه رشته‌های دانش انسانی یا از رشته‌ی معینی است. طبق تعریف دیگری، «دایرة المعارف» اثری است که هدفش ارائه اطلاعات مختصر ولی جامع از تمامی شاخه‌های دانش است. دایرة المعارف معمولاً شامل مقالاتی درباره موضوعات جداگانه و مجزاست که برای تسهیل استفاده از آن به صورت فرهنگی یا الفبایی تنظیم شده است. برخی اوقات نیز ترتیب مقالات آن به صورت نظم طبقه‌بندی شده یا ترکیبی از نظم الفبایی و طبقه‌بندی شده می‌باشد.

معنا و تعریف دایرةالمعارف در طول زمان تغییر کرده است. امروزه عموماً این تصور وجود دارد که دایرةالمعارف کتابی است چندین و چند جلدی، حاوی دانش بشری که با تعدادی نقشه و تصویر مزین شده و یک نمایه دقیق و تعدادی تصویر و لیستی از اختصارات را به همراه دارد. نظم چنین مجموعه‌ای از دانش بشری عموماً الفبایی است و اغلب شامل شرح حال مشاهیر گذشته می‌باشد

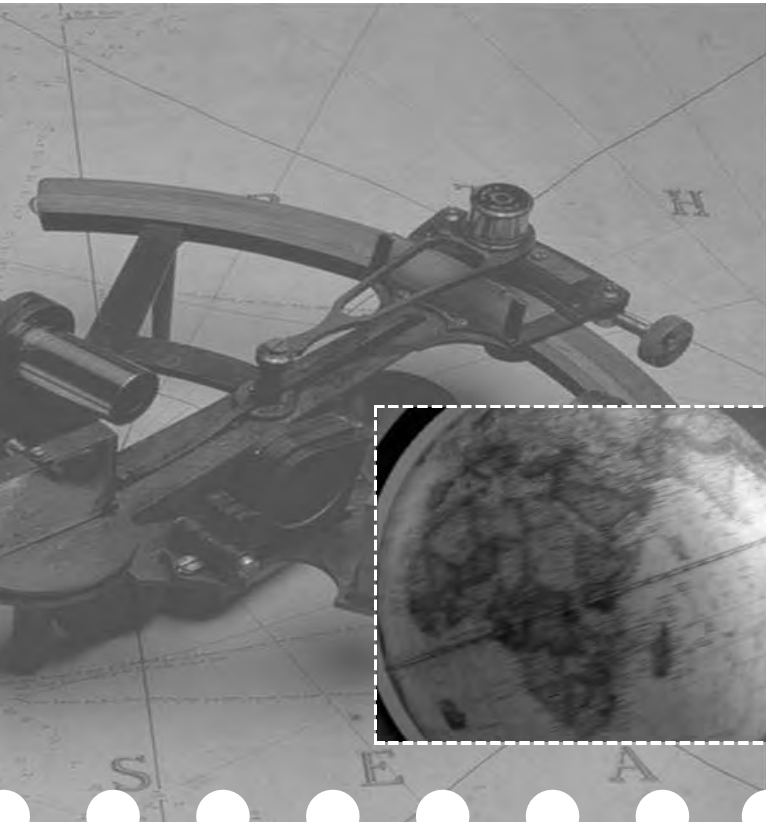

واژه «دایرةالمعارف» در اصل به معنی «آموزش عمومی» یا «دوره آموزش عمومی» بوده و از دو واژه یونانی یعنی "enkyklios" (به معنی کلی و عمومی) و "Paideia" (به معنی آموزش، تربیت کودک) گرفته شده است. البته برخی آن را به مفهوم «چرخه دانش» نیز دانسته‌اند. در رم باستان مارکوس ترنتیوس وارو (۲۷-۱۱۶ ق. م) از پرکارترین و دانشمندترین نویسندگان آن زمان شمرده می‌شد که معاصر با جولوس سزار بود. کتاب وی *Disciplinarum libri IX* نام داشت و مباحث آن مربوط به هنرهای آزاد می‌شد که شامل علم بلاغت و بیان، ریاضیات، ستاره‌شناسی، پزشکی، موسیقی و معماری بود. یک اثر دایرةالمعارف گونه از وی کتاب *Delormaphilosophielibri III* بوده است. وی برای آنکه کار کاتو را در همه زمینه‌ها به کمال رساند دنبال موضوع کتاب او را در کتابی به نام «اصول زندگی مردم روم» که درواقع تاریخ تمدن روم محسوب می‌شد از سرگرفت. ولی متأسفانه اثری از این کتاب بجا نمانده است.

برخی نیز کتاب تاریخ طبیعی پلینی را به جهت روش تدوین آن، نخستین دایرةالمعارف جهان دانسته‌اند. این کتاب حجم ۳۷ جلدی

جلدی، حاوی دانش بشری که با تعدادی نقشه و تصویر مزین شده و یک نمایه دقیق و تعدادی تصویر و لیستی از اختصارات را به همراه دارد. نظم چنین مجموعه‌ای از دانش بشری عموماً الفبایی است و اغلب شامل شرح حال مشاهیر گذشته می‌باشد. چنین دایرةالمعارفی حاصل زحمات گروهی از نویسندگان است که زیر نظر ویراستارانی کارکشته، مقالات آن را تدوین کرده‌اند.

روش یونانی بیشتر بر ثبت و ضبط گفتار استوار بود درحالیکه رومیها می‌کوشیدند تا دانش موجود زمان خود را به صورت نوشتار درآورند. اولین تلاش شناخته شده آنان از این دست، یک سری نوشته در قالب نامه است که تحت عنوان «نصیحت به فرزند» که بوسیله سناتور رومی، کاتو (Cato) برای پسرش نوشته است. این مجموعه درواقع پژوهشهایی بوده درباب فن خطابه، کشاورزی، بهداشت، سپاهگیری و قانون. قصد وی از این کار تهیه خلاصه‌ای از اطلاعات مفید درباب کمک به جریان زندگی و راهنمایی پیروانش و نیز فراهم آوردن دایرةالمعارفی برای تربیت فرزندش بوده و امیدوار بود که با نگارش این مجموعه نامه‌ها به زبان لاتین، آنها را جانشین متون یونانی سازد.

قدیمی ترین دایرةالمعارف گونه ای که در ایران باستان می شناسیم، «دینکرت» است. این کتاب که مهمترین و مفصل ترین کتاب به زبان پهلوی است در اصل در نه مجلد بوده ولی اکنون از مجلدات نه گانه آن دو مجلد اول در دست نیست. نام اصلی این کتاب «زندآگاسیه» بوده که در ادبیات پهلوی به دینکرت مشهور شده است. مجموع کلمات این کتاب را به تقریب ۱۶۹۰۰۰ کلمه دانسته اند. این کتاب به دست آتورفرن یغ فرخواتان در قرن دوم و سوم هجری تدوین شده است و شامل مجموعه عظیمی از اطلاعات دینی و عادات و عقاید و تاریخ ادبیات مزدیسنا است

کلمات این کتاب را به تقریب ۱۶۹۰۰۰ کلمه دانسته اند. این کتاب به دست آتورفرن یغ فرخواتان در قرن دوم و سوم هجری تدوین شده است و شامل مجموعه عظیمی از اطلاعات دینی و عادات و عقاید و تاریخ ادبیات مزدیسنا است. دینکرت از حیث حفظ روایات تاریخی، دینی، ملی و علمی ایرانیان از اهمیت زیادی برخوردار است و مهمترین ماخذی است که به یاری آن می توان راجع به تمدن ایرانیان در عهد ساسانی اطلاعات ذی قیمتی بدست آورد.

به جهت شرایط اجتماعی و فرهنگی دنیای کهن و از آن جا که تحصیل علم از امتیازات طبقه ای خاص بود، این دایرةالمعارف ها یا مجموعه های دانش بشری اغلب برای استفاده گروه خاصی تدوین می شد و توده مردم از استفاده آنها محروم بودند. برخی از فضایی قرون وسطی سعی در گرد آوردن دایرةالمعارف گونه هایی بعمل آوردند که از آن جمله می توان از اسید و روس (حدود ۵۶۰-۶۳۶ م) و کتاب وی «اشتقاقات» نام برد. این کتاب به شکل الفبایی تنظیم نشده بود بلکه ترتیب موضوعات در آن به شکل: دستور زبان، منطق، بلاغت تحت عنوان تریدیوم یا مواد سه گانه؛ حساب، هندسه، نجوم و موسیقی تحت عنوان کوادریوم یا مواد چهارگانه، طب، حقوق، گاهشماری، الاهیات، تشریح، فیزیولوژی، حیوان شناسی، هیئت، جغرافیای طبیعی، معماری، مساحی، معدن شناسی، کشاورزی، جنگ و ورزش، لباس ها، میل و اثاث منزل و... بوده و در هر مبحث ریشه اصطلاحات را بیان کرده است. وی می گوید انسان را هومو می گویند زیرا خدا او را از هوموس (خاک) آفرید. احتمالاً هراد راهبه (وفات ۱۱۹۵ م) نخستین زنی است که در سده دوازدهم میلادی به منظور کمک به تذهیب راهبه های تحت سرپرستی اش دست به تهیه و تدوین دایرةالمعارف زده است. کتاب وی گویا «هورتس دلشاروم» نام داشته و عبارت بوده از یک نسخه خطی تذهیب شده باشکوه با ۶۳۶ مینیاتور.

در قرون وسطی و عصر رنسانس یک موضوع جدید یعنی خداشناسی مسیحی و به دنبال آن یک نظر جدید در ادبیات دایرةالمعارف گونه های اوایل قرون وسطی بوجود آمد که بیشتر تاکید بر فرهنگ یونان و روم باستان بود. سنت ایسیدور (۶۳۶-۵۶۰) بعنوان سراسقف و نویسنده یک دایرةالمعارف طبقه بندی شده

شامل ۲۴۹۳ فصل بود و به صورت رده ای تنظیم شده بود و حدود ۲۰۰۰۰ مدخل را تحت عناوینی چون جهان شناسی، نجوم، هواشناسی، جغرافی، جانورشناسی، گیاه شناسی، پزشکی، جادو و هنرها را دربرمی گرفت. نکته جالب توجه این که پلینی برای تهیه این اثر به ۲۰۰۰ جلد از آثار ۴۷۳ مؤلف مراجعه کرده بود. وی دین خود را به این اشخاص با ذکر نام شان با چنان صراحتی بیان می کند که در ادبیات باستانی موردی استثنایی شمرده می شود. با این حال ویل دورانت در اثر خود در تاریخ تمدن: قیصر و مسیح اثر پلینی را نشانه ای از جهل رومی می داند و معتقد است که وی در اثر خود با همان شور و اشتیاقی به گردآوری چیزهای با ارزش پرداخته که خرافات و نشانه های شگون و شومی، طلسم عشق و علاج های جادویی را، و ظاهراً به تمامی آنها اعتقاد نیز داشته است.

سابقه شرق، بویژه چینیان در تاریخ دایرةالمعارف بسیار طولانی بوده و به دو هزار سال می رسد. با این حال دایرةالمعارف های آنان با دایرةالمعارف های متداول در غرب کاملاً متفاوت بوده است. دایرةالمعارف های چینی بیشتر مجموعه هایی بوده از آثار ادبی که کم و بیش به صورت فرهنگی تنظیم شده و بیشتر توسط محققان برجسته تدوین شده بود. اولین دایرةالمعارف چینی از این نوع «آینه امپراتور» نام داشته که در سال ۲۰۲ میلادی به دستور خاقان وقت چین تدوین شده است. بعدها نیز چینی ها دایرةالمعارف هایی تهیه کردند که برخی از آنها بالغ بر ۲۴۰ جلد می شد.

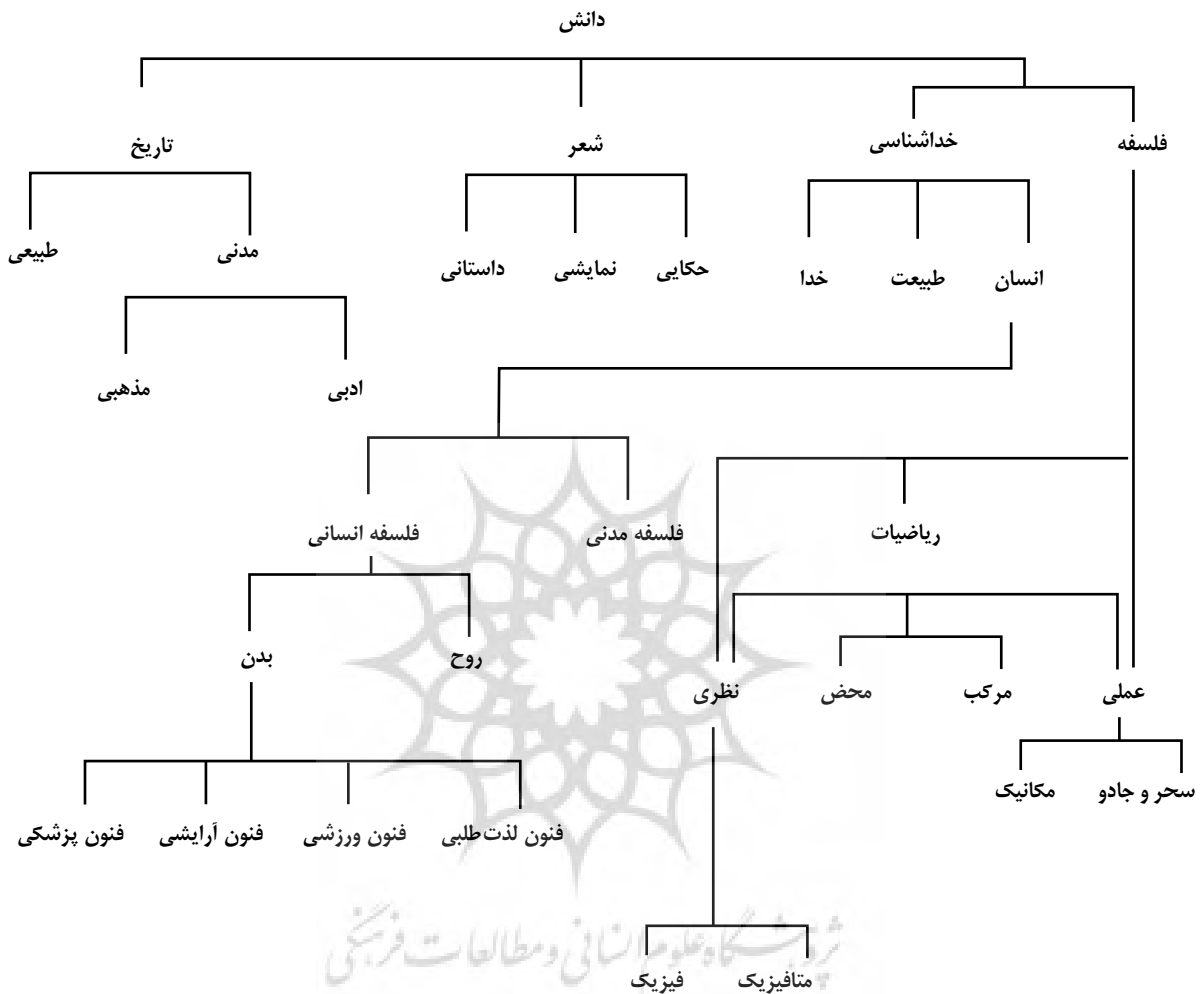
قدیمی ترین دایرةالمعارف گونه ای که در ایران باستان می شناسیم، «دینکرت» است. این کتاب که مهمترین و مفصل ترین کتاب به زبان پهلوی است در اصل در نه مجلد بوده ولی اکنون از مجلدات نه گانه آن دو مجلد اول در دست نیست. نام اصلی این کتاب «زندآگاسیه» بوده که در ادبیات پهلوی به دینکرت مشهور شده است. مجموع

دیدرو به خاطر کمکی که تحلیل بیکن از ساختار دانش انسانی در طرح‌ریزی محتوای «انسیکلوپدیا» به وی کرده بود از او قدردانی شایسته‌ای بعمل آورد. بیکن عقیده داشت که خرد و نیروی اندیشه افراد قرن هفدهم با ایجاد ارتباط با خرد انسان ایده‌ال تزکیه شده و منزه خواهد شد. فیلسوفان فرانسه نیز پس از نشر دایرةالمعارف خود که بنیان آن عصر را دگرگون ساخت، آن را به بیکن اهدا کردند

۲۰ جلدی با عنوان Etymologiae libri XX تدوین کرد که شامل موضوعات متنوعی می‌شد. اثر وی دارای یک واژه‌نامه بود و از اینکه در برخی از ویرایش‌هایش عکس‌هایی نیز وجود داشت در نوع خود یک نوآوری به حساب می‌آمد. مشهورترین دایرةالمعارف قرون وسطی آینه بزرگ (Speculum majus) اثر ونسان بووه فرانسوی بود. وی به یاری چند تن درصدد برآمد تا تمامی مخزن دانش را به شکل مختصر و ساده‌ای درآورد. این اثر شامل ۱۰۰۰۰ فصل بود که تحت عنوان اصلی «طبیعیات، اصول عقاید در تاریخ ۱۲۴۴ میلادی به پایان رسید. ونسان بووه با اشاره به مفهوم دیگر واژه آینه معتقد بود که اثر وی دنیا را آنگونه که هست و نیز آنگونه که باید باشد نشان می‌دهد. یک روحانی و فیلسوف کاتالان به نام رامون لول (Ramon Llull) دایرةالمعارفهای قرن ۱۳ را همراه با زبان و گرامر به عنوان آموزشهایی برای جستجوی حقیقت قلمداد کرد. دومینکو بندینی یک اومانیست ایتالیایی، اثر خود با نام «وقایع مهم جهان» را با هدف ارائه اطلاعات موثق درباره هر موضوع برای آندسته از مردان آموزش دیده و باسوادی که دسترسی به کتاب نداشتند برای دادن درسهای تزکیه به آنان و راهنمایی آنها در زندگی طرح‌ریزی کرد. در میان اولین نمونه از دایرةالمعارف‌گونه‌های انگلیسی قابل ذکر که دارای نظم الفبایی بود می‌توان از اثری بنام دایرةالمعارف فنی (Technicum Lexicon) نام برد که در سال ۱۷۰۴ در یک جلد منتشر شد و در ویرایش دوم در دو جلد انتشار یافت. بیشتر تاکید آن بر ریاضیات و علوم مادی بود و موضوعات مربوط به خدانشناسی، زیست‌شناسی و شعر را شامل نمی‌شد. این اثر نخستین دایرةالمعارف انگلیسی بود که به ترتیب حروف الفبایی تنظیم شده بود. حدود سال ۱۴۶۰ کالستون دایرةالمعارف آینه جهان را به انگلیسی ترجمه کرد. در اوایل سده پانزدهم بزرگترین دایرةالمعارفی که تاکنون تدوین شده است یعنی یونگ لوتاسین (Yung-Lo-TaTine) به معنی دستنامه بزرگ تدوین شد. در سال ۱۵۴۱ رینگل برگ با «دایرةالمعارف کامل تعلیم و تربیت» را منتشر کرد که به اعتقاد عده‌ای، نخستین اثری است که واژه «دایرةالمعارف» را به کار برده است. در اوایل سده هفدهم، فرانسیس بیکن آثار خود را براساس رده‌بندی جدیدی از دانش تدوین

کرد که درواقع یک دایرةالمعارف موضوعی به حساب می‌آمد. برای مثال وی هدف خود از نگارش Instrauratio magna را «آغاز یک ساختار جدید و کاملی از علوم، هنرها و کلیه دانش بشری بر اساس اصول صحیح» به منظور ایجاد و پروراندن یک رابطه منطقی و معقول بین اشیاء و ذهن ذکر می‌کند. متأسفانه تنها بخشی از این اثر بزرگ کامل شد درحالی‌که بیکن برای ۱۳۰ بخش برنامه‌ریزی نموده بود. این ۱۳۰ بخش به سه بخش عمده تقسیم می‌شد که عبارت بودند از: طبیعت، انسان و تاثیر انسان بر طبیعت. از محتوای طرح ایشان می‌توان چنین استنباط کرد که قصد وی دقیقاً تدوین یک دایرةالمعارف کاملاً علمی بود. با وجود این مهمترین کمک وی ابداع یک رده‌بندی جدید و کاملاً درست از دانش بود که شباهت زیادی به رده‌بندی ماتئوس مارتینی داشت که در اثر خود به نام «روش فکر» (Idea Methodica) مطرح کرده بود. هرچند که ظاهراً بیکن از این اثر بی‌اطلاع بود ولی به احتمال زیاد هر دو فیلسوف کار خود را براساس نظریه معروف «مُثُل افلاطون» بنا نهاده بودند. دیدرو به خاطر کمکی که تحلیل بیکن از ساختار دانش انسانی در طرح‌ریزی محتوای «انسیکلوپدیا» به وی کرده بود از او قدردانی شایسته‌ای بعمل آورد. بیکن عقیده داشت که خرد و نیروی اندیشه افراد قرن هفدهم با ایجاد ارتباط با خرد انسان ایده‌ال تزکیه شده و منزه خواهد شد. فیلسوفان فرانسه نیز پس از نشر دایرةالمعارف خود که بنیان آن عصر را دگرگون ساخت، آن را به بیکن اهدا کردند. دیدرو درباره دایرةالمعارف چنین نوشت: «اگر در این کار توفیق یافتیم بیشتر موهون بیکن هستیم که نقشه یک فرهنگ عمومی علوم و فنون را در عصری که تقریباً در آن از علم و ادب خبری نبود طرح کرد. آن نابغه خارق‌العاده، در عصری که امکان نوشتن دانسته‌های روز وجود نداشت، کتابی درباره آنچه مردم بایستی بدانند نوشت.»

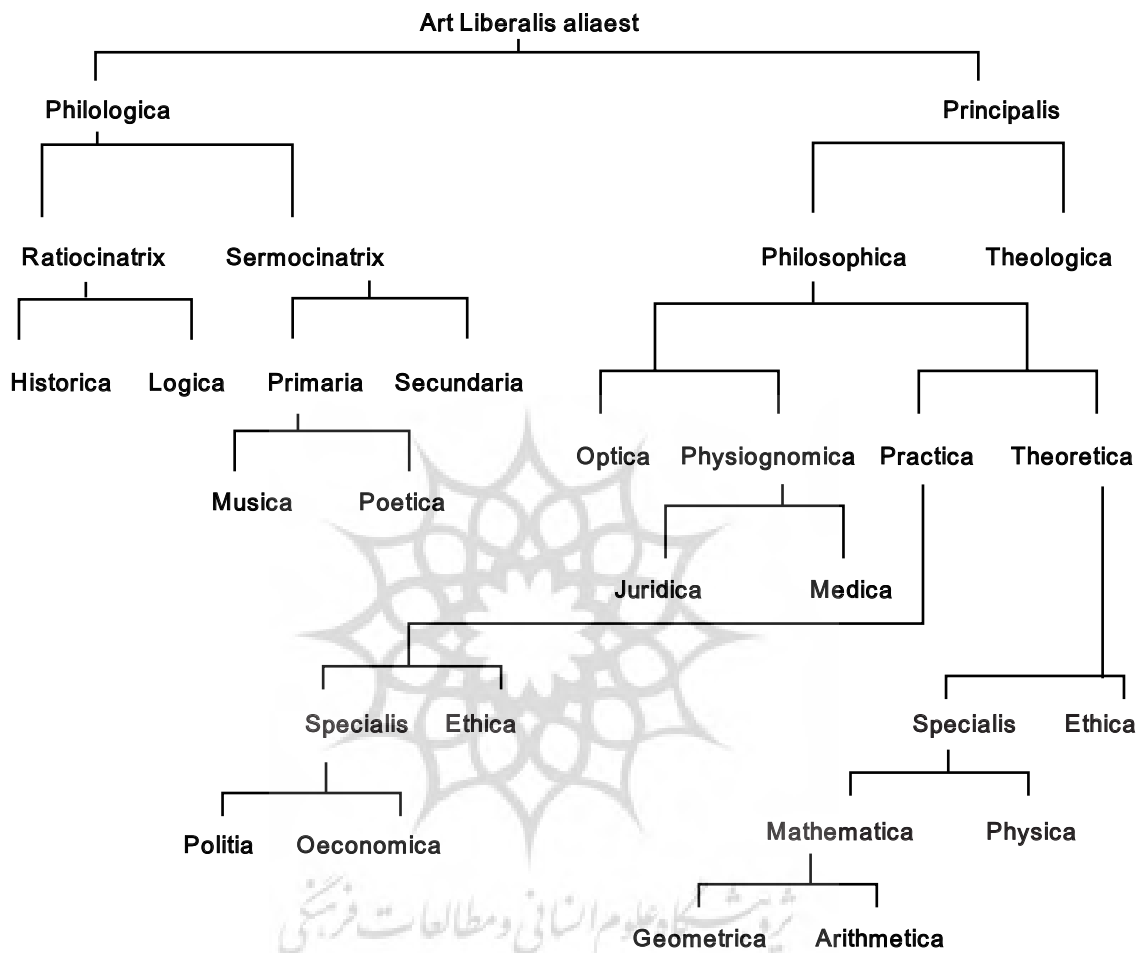

نخستین دایرةالمعارف نویسن بزرگ انگلیسی نامید، اثر معروف خود به نام «دانشنامه» را منتشر کرد که عنوان کامل آن عبارت بود از «فرهنگ جهانی هنر و علوم، حاوی معانی واژه‌ها و پاره‌ای از مفاهیم و موضوعات در زمینه‌های هنرها و علوم الهی و انسانی».

ویرایش دوم دانشنامه چیمبرز را یک انگلیسی مقیم فرانسه به نام جان میلز به فرانسه برگرداند ولی ناشران فرانسوی اعتقاد داشتند که این اثر نیاز به تغییرات زیادی دارد. برای این کار ابتدا پل دوگادومالو و پس از انصراف وی، دنی دیدرو در نظر گرفته شدند. این دایرةالمعارف به «دایرةالمعارف فرانسوی» شهرت یافت. مجلد اول آن با مقدمه معروف دالامبر در سال ۱۷۵۱ منتشر شد. دانشمندی چون ولتر، روسو، کنديلاک، دالامبر، منتسکیو، تورگوو، اولباک، مارمونتل و... که به «اصحاب دایرةالمعارف» معروف گردیده‌اند در انتشار این اثر همکاری داشتند. پس از محدودیت‌هایی که از طرف دولت فرانسه در انتشار آن به وجود آمد سرانجام دیدرو به چاپ پنهانی آن پرداخت و در سال ۱۷۷۲ در ۲۸ مجلد چاپ آن را به پایان رساند. در سال‌های ۱۷۷۶ تا ۱۷۷۷ پنج

سه تن از متخصصان دایرةالمعارف در سده هفدهم عبارت بودند از هانیریش السند، پیریل و لویی موری. السند در سال ۱۶۲۰ کتاب دایرةالمعارف هفت جلدی را منتشر کرد که احتمالاً نخستین دایرةالمعارفی است که به «نظم و ترتیب» توجه زیادی مبذول داشته است. مقالات این دایرةالمعارف در ۳۵ مجلد و تحت هفت عنوان کلی تدوین شده است.

دایرةالمعارف به معنای امروزی آن از سده هفدهم آغاز شد. در سال ۱۷۰۱ میلادی یکی از رهبران فرانسیسکنی به نام ون‌چنزو ماریاکورونلی نخستین دایرةالمعارف ایتالیا را با عنوان کتابشناسی جهانی منتشر کرد. از این دایرةالمعارف فقط هفت جلد منتشر شد که به ترتیب الفبایی مدخل‌های A-capue را دربرمی‌گرفت. در این قرن ولتر فرهنگ فلسفی خود را منتشر کرد که به صورت الفبایی تنظیم شده بود. در سال ۱۷۰۴ جان هرپس انگلیسی نخستین دایرةالمعارف الفبایی انگلیسی با عنوان «قاموس فنی» یا «فرهنگ انگلیسی جهانی هنر و علوم» را منتشر کرد. در سال ۱۷۲۸ افرهیم چیمبرز که می‌توان وی را

نگاشته شده بودند. با ظهور طبقه متوسط این شیوه نگارش تغییر نمود و توسعه و گسترش آموزش عمومی در سطح جهان را باعث گردید. دایرةالمعارف‌های جدید سعی می‌کردند اطلاعات صحیح، هدفمند و جذابی را که حوزه‌های وسیعی از موضوعات را تحت پوشش قرار می‌دادند و در تلاش بودند تا از اطلاعات واقعی و دست اول در مورد حوادث مربوط به حال و گذشته بهره بگیرند ارائه می‌دادند. امروزه تغییرات ایجاد شده در روش‌های آموزش و یادگیری (تعلیم و تربیت) باعث اهمیت پیدا کردن دایرةالمعارف در امر آموزش گردیده است. مجموعه‌های این‌گونه آثار در اغلب کتابخانه‌های مدارس و حتی کتابخانه‌های کلاسی (البته در کشورهای پیشرفته و نه جهان سومی) یافت می‌شوند به طوری که دانش‌آموزان می‌توانند آنها را برای یافتن اطلاعات عمومی و نیز زندگینامه‌ها مورد استفاده قرار دهند. دایرةالمعارف‌هایی که اینک به عنوان اجداد دایرةالمعارف‌های امروزی شناخته می‌شوند دارای دو ویژگی بوده‌اند: ویژگی اول این بود که آنها حاصل کار و تلاش نویسندگان انفرادی بودند و نه محصول

مجلد بیوست و در سال ۱۷۸۰ دو مجلد نمایه تحلیلی به آن افزوده شد. در دو سده اخیر این دایرةالمعارف الگوی دایرةالمعارف‌نویسی بوده است. همان طور که پیشتر اشاره شد دیدرو در مقدمه کتاب آن را به فرانسویس بیکن تقدیم کرده تا دین خود را در استفاده از مشی و روش او در تدوین «دایرةالمعارف فرانسوی» ادا کرده باشد.

به غیر از چیمبرز و دیدرو، باید از تستدلر نیز یاد کرد که اثر ۶۴ جلدی وی با عنوان «قاموس جهانی» در فاصله سال‌های ۱۷۳۲ تا ۱۷۵۰ منتشر شد. اصحاب این دایرةالمعارف عبارت بودند از نه نفر ویراستار که هرکدام مسئولیت تدوین یکی از موضوعات آن را برعهده داشت و در عین حال هیأت ویراستاران مسئولیت مشترک در قبال کل اثر را نیز داشت. در این دایرةالمعارف‌ها - یعنی آثار چیمبرز، دیدرو و تستدلر - بزرگ‌ترین خصیصه‌های دایرةالمعارف‌نویسی معاصر، یعنی دارا بودن هیأت ویراستاران و نحوه تنظیم الفبایی مدخل‌ها به چشم می‌خورد. در قرن نوزدهم بهترین دایرةالمعارف‌ها عموماً تک نگاشت‌هایی بودند که به وسیله برخی متخصصان برای همکاران و هم‌قطاران خود

ویرایش پانزدهم دایرةالمعارف بریتانیکا با طرحی نو در سال ۱۹۷۴ منتشر شد. این ویرایش نتیجه ۱۷ سال کار و تلاش و صرف ۳۲ میلیون پول بود. در این ویرایش که بر جنبه‌های بین‌المللی آن افزوده شده بود استاندارد جدیدی برای جهان دایرةالمعارف نویسی معرفی شد. چاپ بازبینی شده آن با عنوان «دایرةالمعارف جدید بریتانیکا» در سال ۱۹۸۵ منتشر شد. ساختار ویرایش پانزدهم در این چاپ تغییر کرد و جمع مجلدات آن به ۳۲ جلد رسید که شامل ۳۰ جلد متن و ۲ جلد نمایه بود. در همان زمان یک کتاب سال بسیار جامع و جدیدی نیز تحت عنوان «سالنامه اطلاعات جهانی بریتانیکا» انتشار یافت. ویراستاران بریتانیکا به این نتیجه رسیده بودند که مجموعه‌ای با این عظمت، ولی صرفاً با نظم قبایی و بدون ارتباط مدخل‌ها با یکدیگر نمی‌تواند شایسته رشد روزافزون دانش بشری باشد. بنابراین طرح جدید می‌بایست ریخته می‌شد تا سه نیاز مشخص استفاده‌کننده را به نحو مؤثرتری برآورده سازد، این نیازها عبارت بودند از:

۱. کشف حقیقت یا حقایق با سرعت و سهولت؛
۲. کشف معانی این حقایق؛
۳. تجدید نظر در تمام زمینه‌های یادگیری.

این مشکل را مورتیمر آدلر، نویسنده و ویرایشگر بریتانیکا ارائه داد. وی دایرةالمعارف را به سه بخش مستقل تقسیم کرد و هربخشی را با واژه‌های کلاسیک «پروپدیا»، «ماکروپدیا» و «میکروپدیا» که به معنی یادگیری مقدماتی، مهم و کوچک است و تمامی مجموعه سی جلدی بریتانیکا را در برمی‌گیرد، نامگذاری نمود. پروپدیا که بخش مستقل بریتانیکا می‌باشد خلاصه‌ای است تک جلدی از تمامی دانش بشری که با عنوان استخوان‌بندی و راهنمای مطالب بیست و نه جلد دیگر به کار می‌رود. مفهوم پروپدیا از ریشه واژه‌ای یونانی است که اصطلاح انسیکلوپدیا به معنی «فراگرد بزرگ (دستگاه گسترده) یادگیری» را پدیدآورده‌اند. آدلر محتوای پروپدیا را به دایره دانش توصیف می‌کند که همانند کلوچه‌ای به ده قسمت بزرگ تقسیم می‌شود. این قسمت‌ها عبارتند از: ماده و نیرو، زمین، زندگی بر روی کره زمین، زندگی انسانی، جامعه انسانی، هنر، فن، مذهب، تاریخ بشری و شاخه‌های دانش. در این ده قسمت که هرکدام به بخش‌های فرعی و فرعی‌تر نیز تقسیم می‌شوند ۴۲ طبقه، ۱۸۹ بخش و ۱۵۰۰۰ موضوع مستقل وجود دارد که هر موضوعی نیز شامل ارجاعاتی به ماکروپدیای ۱۹ جلدی است. در بخش ماکروپدیا متخصصان سرشناسی مانند آرنولد توین بی، جان کلنزی، سرگونیس دویروکارساگال مقاله نوشته‌اند. اگرچه اغلب نویسندگان مقالات آن ملیت انگلیسی یا آمریکایی دارند ولی در مجموع نویسندگانی از ۱۳۱ کشور جهان از جمله اسعد سلیمان عبود از عربستان سعودی و خسرو مستوفی از ایران در ویرایش مقالات آن سهم داشته‌اند.

در سال ۲۰۰۲ بریتانیکا تجدید چاپ شد که اگر چه در این تجدید چاپ ساختار اصلی آن تغییری نکرده است ولی در آن حدود ۸۰۰۰ مدخل مورد بازبینی قرار گرفته و بیش از ۴۰۰۰ نویسنده در تهیه و بازبینی مقالات آن همکاری داشته‌اند. تعداد مقالات آن به ۶۵۰۰۰ مقاله رسیده و حدود ۳۵۰ مقاله جدید به آن افزوده شده است. این چاپ دارای ۲۴۰۰۰

همکاری‌های علمی. و در واقع شرح و تفسیرهای شخصی نویسنده از اشیاء و ایده‌ها بودند، و ویژگی دوم این بود که برای استفاده مرجع طرح‌ریزی نشده بودند بلکه رساله‌هایی بودند که برای استفاده آموزشی تدوین شده بودند.

دایرةالمعارف بریتانیکا:

این دایرةالمعارف یکی از مهمترین دایرةالمعارف‌های معاصر جهان به شمار می‌رود و بزرگترین و جامع‌ترین دایرةالمعارف عمومی در زبان انگلیسی نیز هست. انتشار نخستین ویرایش آن به شکل جزوه‌ای در یکصد شماره یک هفته‌نامه در سال ۱۷۶۸ میلادی در ادینبورگ انگلستان آغاز و در سال ۱۷۷۱ با عنوان «دایرةالمعارف بریتانیکا، فرهنگ هنرها و علوم» پایان یافت و شکل کامل شده آن در سه جلد و در حدود ۲۶۰۰ صفحه با ۱۶۰ کلیشه، به همت آندریوبل، کالن مک فارکوهر و ویلیام سلمی منتشر شد. در این چاپ، تک نگاشت‌ها و مدخل‌های کوتاه با هم ادغام شده و شکل غالب تک نگاشتی به خود گرفتند. بسیاری از موضوعات در شکل مقالات بلند ظاهر شدند که صفحات زیادی را می‌پوشاندند، در حالی که مدخل‌های کوتاه برای موضوعات فرعی با ارجاعات متقابل به مقالات بلندتر آورده شده بودند. این شیوه نگارش تا پایان ویرایش نهم (۱۸۸۹-۱۸۷۵) ادامه داشت. ویرایش نهم و ویرایش یازدهم که معروف‌تر بود به «ویرایش محققان» شهرت یافتند. این دایرةالمعارف با چاپ ویرایش نهم به قله بلند علمی رسید و باعث شناسایی جهانی خود شد. بسیاری از مقالات این ویرایش را افراد مشهوری چون آرنولد، سوین برن وتی. اچ هاکسلی به نگارش درآوردند. این ویرایش مشتمل بر بیست هزار صفحه و بیش از نه هزار تصویر بود. اغلب مقالات ویرایش‌های نهم و یازدهم بیشتر به رساله‌های جامع و کامل شباهت داشتند به طوری که پاره‌ای از این مقالات، سال‌ها به عنوان متون درسی مورد استفاده قرار می‌گرفتند. ویرایش یازدهم که در سال‌های ۱۹۱۱-۱۹۱۰ در بیست و نه جلد منتشر شد از نظر ضوابط نظری و فکری بیشتر شبیه ویرایش نهم بود اما پاره‌ای از مقالات رساله‌گونه ویرایش نهم به چند بخش کوچکتر تقسیم شده و در قالب مقالات کوتاه‌تری ارائه شده بودند، تجربه نشان داد که پاره‌ای از این مقالات کوتاه کاربرد بهتری در بخش مرجع داشتند.

ویرایش‌های نهم و یازدهم نه تنها از حیث سیر تاریخی بریتانیکا حائز اهمیت است، بلکه به طور کلی در زمره آثار تاریخی محسوب می‌شوند و حتی برخی این دو ویرایش را همپایه ده فرمان موسی دانسته‌اند. در سال ۱۹۲۰ سیزروش کایش امتیاز نشر آن را خریداری نموده و محل نشر آن را به ایالات متحده منتقل کردند و پس از آن بریتانیکا به عنوان اولین دایرةالمعارف انگلیسی، مزه بریتانیایی یافته خود را به مردم انگلیسی زبان چشاند. در سال ۱۹۲۹ ویرایش چهاردهم این اثر در ۲۴ جلد (۲۳ جلد متن و یک جلد نمایه) منتشر شد. در اولین ویرایش طول مقالات کوتاه شده بود. این نخستین ویرایشی بود که توسط تایمز لندن (ناشر انگلیسی ویرایش‌های قبلی) نظارت نمی‌شد. در سال ۱۹۴۱ دانشگاه شیکاگو با خرید حق امتیاز انتشار آن، نشر آن را برعهده گرفت.

Britanni

عکس، نقشه و تصویر با ۵۰۰ نمونه جدید می‌باشد و نویسندگانی چون میلتون فریدمن، کارل ساگان و میشل دیباکی برای آن مقاله نوشته‌اند.

دایرةالمعارف‌های الکترونیکی

رسانه‌های الکترونیکی از جمله دایرةالمعارف‌های کوچکتر و نیز آنهایی که برای استفاده خوانندگان جوان‌تر در نظر گرفته شده بودند در قالب دیسک‌های فشرده به سرعت گسترش پیدا کردند. در سال ۱۹۸۵ مؤسسه گرویلر دایرةالمعارف دانشگاهی آمریکایی را بر روی دیسک فشرده منتشر کرد با این حال در سال ۱۹۹۰ بود که تصاویر به آن افزوده شدند و در سال ۱۹۹۲ نیز با اضافه شدن صدا و تصویر متحرک به آن، نام «دایرةالمعارف چندرسانه جدید گرویلر» را به خود گرفت و پس از چندین سال که توسط شرکت مایکروسافت منتشر شد مالکیت آن به مؤسسه دایرةالمعارف بریتانیا منتقل شد. دایرةالمعارف‌های بزرگتر در آغاز به توانایی‌های پژوهشی رسانه الکترونیکی تأکید می‌کردند. مؤسسه کتاب جهان و دایرةالمعارف بریتانیا به ترتیب در سال‌های ۱۹۸۹ و ۱۹۹۳ متن مجموعه‌های چاپی خود را بر روی دیسک فشرده منتشر کردند. با این حال در سال ۱۹۹۴ بود که تصاویر به کتاب جهانی اطلاع‌یاب افزوده شدند و در سال ۱۹۹۵ دیسک فشرده بریتانیا با متن تکمیل شده و به همراه تصاویر و فرهنگ دانشگاهی مریام - وبستر انتشار یافت. اوایل دهه ۱۹۹۰ بریتانیا به صورت الکترونیک و بر روی یک دیسک فشرده در دسترس قرار گرفت که شامل نمایه‌الکترونیکی آن نیز می‌شد. در سال ۱۹۹۵ یک نسخه متنی به علاوه یک فرهنگ لغات بر روی دو دیسک فشرده به همراه یک نرم‌افزار بازیابی مربوطه انتشار یافت. در سال ۱۹۹۷ تصاویر و عکس‌ها، چند رسانه‌ای‌ها، ویدئوها، تصاویر متحرک و صدا به آن اضافه شدند و نهایتاً در سال ۱۹۹۹ نسخه DVD آن برای اولین بار منتشر شد.

در اوایل دهه ۱۹۹۰ تحت مدیریت و رهبری و سرپرستاری روبرت مک هنری شرکت بریتانیکای خطی یا خدمات مرجع گسترش یافته الکترونیک برای ارائه بر روی اینترنت و وب جهان گستر تکامل پیدا کرد و با این به عنوان اولین دایرةالمعارف اینترنتی شناخته شد که کاربران با پرداخت مبلغ ناچیزی می‌توانستند به اطلاعات آن دسترسی داشته باشند که در آدرس <http://www.eb.com> قرار داشت. پنج سال بعد بریتانیکا دات کام راه اندازی گردید که یک سایت جهانی با یک موتور کاوش ویژه و نیز متن کامل دایرةالمعارف، کانال‌های موضوعی، محصولات جدید و مقالات بود. بریتانیکای خطی در آغاز بیشتر از طرف مؤسسات آموزشی مورد استفاده قرار می‌گرفت. مهمترین مزیت دایرةالمعارف‌های الکترونیکی توانایی‌های چند رسانه‌ای آنها می‌باشد. نسخه جدید دایرةالمعارف بریتانیکا با عنوان SUITE Britanica ۲۰۰۳ ULTIMATEREFERENCE و بر روی ۴ دیسک فشرده منتشر شده است. این نسخه شامل ۷۵۰۰۰ مقاله با سه کتابخانه مرجع برای هرکدام از سنین خاص، دو فرهنگ لغت مریام و وبستر، اطلس جهان، اصطلاحنامه و جدول زمان نما می‌باشد. در فرهنگ‌های لغت حدود ۵۵۵۰۰۰ تعریف، مترادف، متضاد وجود دارد. به علاوه شامل ۱۳۰۰ نقشه قابل کلیک، ۶۹۰۰ نقطه مرتبط با مقالات، ابزار

رهیاب اطلاعات ویژه، یک جستجوگر تعاملی برای کنکاش خلاقانه، کشف عقاید و ایده‌های نو و کشف موضوعات مختلف و حدود ۲۱۰۰۰ هزار ویدئو، صوت، تصویر، ویدئوکلیپ، نقشه‌های متحرک و نیز یک سازمانده کاوش هوشمند است پس از ظاهر شدن صفحه تعاملی می‌توان بر روی هرکدام از بخش‌های آن مثل کتابخانه دایرةالمعارف بریتانیکا، کتابخانه ابتدایی بریتانیکا (برای کودکان)، کتابخانه دانش‌آموزی بریتانیکا و یا فرهنگ لغات و اصطلاحنامه و یا سایر قسمت‌ها مثل اطلس جهان و غیره کلیک کرد تا فعال شوند و سپس می‌توان در محل سرچ واژه موردنظر را تایپ نمود (قسمتی نیز برای کنترل املای واژه‌های وارد شده دارد) و به جست و جوی اطلاعات درباره آن پرداخت. نتایج جست‌وجو به تفکیک متن، تصویر، چند رسانه‌ای در قسمت پایین جست‌وجو ظاهر می‌شوند و با کلیک بر روی هرکدام از آنها اطلاعات مربوط به آن در سمت راست می‌آیند. برای مثال در پاسخ به جست‌وجوی ترکیب دو واژه Theory Information, ۱۰۲۸۶ پاسخ از دایرةالمعارف، ۳۹ پاسخ از فرهنگ ۲ پاسخ از اصطلاحنامه و نیز ۵۰ عدد تصویر یافته شد. این نرم‌افزار علیرغم دارا بودن حسن‌های زیاد معایبی نیز دارد. اولین عیب آن این است که برای جست و جوی واژه مشخصی مانند Britannica Encyclopedia ۳۷۷ قلم اطلاعات بازیابی می‌کند که به غیر از چند مورد بقیه نامربوط هستند. دومین عیب مربوط به سرعت بازیابی آن است که نسبتاً پایین است. عیب سوم آن اینست که نسبت به فرم چاپی‌اش، کاستی‌هایی دارد از جمله اینکه تصویر طبقه‌بندی دانش از دیدگاه بیکن که در فرم چاپی وجود دارد در این نسخه یافته نشد. امکان چاپ کامل یک مقاله در یک مرحله وجود ندارد.

این نرم‌افزار بر روی کامپیوترهای شخصی که دارای نسخه‌های ویندوز 95, 98, 2000, XP, Me یا NT4.0 و نیز MacOSX قابل نصب است.

قیمت نسخه‌های چاپی اصلی (۳۲ جلد) ۱۳۹۵ دلار است و قیمت نسخه DVD حدود ۶۵ دلار ولی از آنجا که در ایران قفل آن را شکسته‌اند کپی‌های غیرمجاز آن به قیمت ارزان‌تر (۴ سی دی حدود ۶۰۰۰ تومان) قابل ایتباع است!

منابع:

۱. «دایرةالمعارف‌ها را بشناسیم». نشر دانش، دوره اول، شماره‌های پنجم و ششم (مرداد - آبان ۱۳۶۰)
۲. مرادی، نورالله. مرجع‌شناسی: شناخت خدمات و کتاب‌های مرجع. تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۷۹.
3. Katz, W.A. Introduction to Reference work. New York: Mc GrawHill, 1992.
4. The New Encyclopedia Britannica. Chicago: Encyclopedia Britannica. 1998.
5. The Encyclopedia Americana. Danbury, Conn: Grolier Inc. 1997.
6. kumar, krishan. Reference Sevices. New Dehli: Vikas Publishing House, 1989.